

Բ Ա Ձ Մ Ա Վ Է Պ

Հ Ա Ն Դ Ի Ի Ս Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Ի Ի Ս Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԵՄԱՄԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄ Ի ՀԱՅՍ ԵՒ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՐԾԱԿԱՅ ԱՐԳԱՅԻՆ

(Դ Ա Ր Յ Ո Ր Ո Ր Դ)

Հայաստանեայց փանդիոն գրեթէ միշտ ցաւալի ու աղիտաբեր եղանակներ հնչած է ի լսելիս մեր, միշտ ողբալի կեղերջանք: Կրնաս, հայ հազներգու, երևակայել արդեօք անկապ և անշղթայ հայ մը, որ չողբայ տխուր աւերակներ. կարգա գգիրս, տես զյիշատակարանս, ամենքն նոյն ցաւն կը կրկնեն: Եթէ մատենիք, եթէ յիշատակարաններով գոհ չես, գնա փորէ զՀայաստան, և ուրիշ բան չես գտներ՝ բայց թշնամի ձեռքէ պահուած և ապրեցուցած գանձեր, կտոր բրդուճ նշմարներ և նշխարներ, զորս արդէն գեղեցիկ ստորագրած են ազգային մուսայներ: Բայց կ'ուզեմ այսօր յիշեցնել քեզ, հազներգու, պատմութեան ուրիշ ողբալի էջ մը, որուն նման կարծեմ հայ պատմութիւնն ալ ուրիշ չի յիշեր. ցաւալի ամենայն կողմէ՝ բայց և լի փառօք հայկական բազկաց և սրտից: Ոչ կեղծիք և ոչ առասպել պիտի հիւսեմ, այլ պատմութիւն մը՝ զոր վկայեն քեզ և օտարք. զոր թէպէտ քաջ պատմադիրք մեր յիշած են, բայց ոչ այն անուամբ. ծանօթ է իրն, այլ ոչ և անունն — Երեսնամեայ պատե-

րազմի, — Թերևս յիշես մեզ մօտաւոր ուրիշ հոմանուն դէպք մը — Երեսնամեայ պատերազմ, — որուն կատարածն եղաւ Վեսթֆալեան դաշինքն. բայց մերոյս կատարածն կ'ընքց ձախող բանտարգելութիւնն Արշակայ:

Այն պատերազմն եղաւ երեսուն տարի. նախ գերմանական՝ յետոյ փոխեցաւ ի համալսարհի Եւրոպական. իսկ մերս՝ հրեասուն և երկու տարի, միշտ Հայ-Պարսիկ, և ոչ երբէք տարածուեցաւ յընդհանուրս. այլ երկու սուրբն միշտ զիրար մաշեցուցին անհնարին ու խռթեամբ և ատելութեամբք: Եթէ պարսկական խարդախ ու անպիտան նենգաւորութիւնն չգորանար՝ հայսուրն անշուշտ միշտ յաղթական պիտի ըլլար. և եթէ հայ ազգն ինքն զինքն չի կրժէր՝ դեռ յոտից վրայ կայնած կրնայինք տեսնել զանիկայ յաղթ բազուկներով, և կրնայինք գոչել թէ՛ կեցցէ հայ սուրն, որ յաղթեց Պարսկական ամբարտաւանութեանն: Սակայն ոչ. հայ սուրն ընկճեցաւ, և բեկաւ իսկ. Հայաստան գերեցաւ, և կտրիճ հայ Աբիլլեան իր մորթն տուաւ Պարսից խաղալիկ, և էր

ինքն վասակ, զոր յոյնք կոչեցին վա-
սիկիոս։ Կարծես թէ բազմամեայ ռխե-
րիմն Հայոց Շապուհ՝ Տիրանայ վրէժ-
խնդրութեամբն յազեալ ուզեց խա-
ղաղութեան դաշինք դնել ընդ Հայս և
ընդ Արշակ. կանչեց զԱրշակ 'ի գուռն,
և նա իր վասակաւն դնաց։ Բայց միշտ
կասկածոտ էր Շապուհ որ չըլլայ թէ
Արշակ աւելի իր կրօնակցաց ձեռք
տայ, որ էին մերձաւոր Յոյնքն, ասոր
համար ստէպ կը կրկնէր, երդումն կը
պահանջէր յԱրշակայ որ հաստատուն
կենայ ու իրմէ չբաժնուի։ Ահա այս սար-
սափելի կնճիռն էր, որ միշտ զՀայս հա-
սուց 'ի վտանգ կործանման։ Յոյնք մէկ
կողմէն՝ կրօնիւք Հայոց մերձաւորք՝
հարկաւ աւելի ազդեցութիւն պիտի ու-
նենային մերայոց վրայ. իսկ ընդհակա-
ռակն Պարսիկք միշտ զգուեցուցին զՀայս
իրենցմէ՝ իրենց պիղծ պաշտամամբն.
կրօնք մը՝ որ ոչ երբէք կրնար համա-
կրօնիւն ունենալ ընդ Քրիստոնէու-
թեան, որով և նոյն կրօնից պաշտո-
նեպքն դարչ էին, ոչ միայն իրենք այլ
և իրենց լեզուն և ուսումն։ Եւ քանի
որ այս հակակրօնութիւնն կար այն երկու
ազգաց մէջ՝ անհաշտ թշնամութիւնն
պիտի չվերջանար. անոր համար միշտ
կը վախէր Շապուհ, « և ոչ հաւատարմ
նմա՝ թէ պահեսցէ առ նա զմտերմու-
թիւն սիրոյն, և կացցէ յուխտին միա-
բանութեան ընդ նմա »։ Սակայն և
Հայք սովորած էին Պարսից այս խորա-
մանկութիւնն. և երբ 'ի Պարսս Շապ-
հոյ առջև ուխտ և երդումն կ'ընէին,
իրենց տանը մէջ բոլորովին ուրիշ Հայն
և ուրիշ գործ կը ցուցնէին։

Ո՛րն է ուրեմն մեր այս համառաւոր
երեսնամեայ պատերազմն, զոր Արշակ
անընդհատ կուռեցաւ ընդ Պարսիկս ի-
րեն քաջ վասակ զօրավարին ձեռքը։
Կարգաւ կը պատմէ զայն Բիւզանդ
պատմիչն, որուն խօսիցն աւելի ար-
ժան է հաւատալ այս տեղ քան մեր
Խորրոյ ծերունւոյն։ Վասն զի Բիւզանդ
Հայոց սրոյն գործած հրաշալիքն կը
պատմէ, իսկ Պատմահայր ծերունին
ուրիշ աղբերաց կը դիմէ, և չի բերեր

հայ արքունեաց յիշատակարաններն։
Բայց Բիւզանդ գաղտնի դիւաններն կը
բանայ առջեւ. և տես այն յիշատակա-
րանաց դառն էջ մը՝ զոր կնքած էին
Պարսք ընդ Յոյնս, ո՞ր դիտէ թէ Հայք
տեղեակ էին այդ խորամանկ խարդա-
խութեանն. և գրուածն այսպիսի ան-
ճոռնի պայման մ'էր. « գրեալ էր յուխ-
« ատից նամակին այսպէս. Ետու քեզ
« զՆժդին քաղաք՝ որ է յԱրուեստանի,
« և զՄիլաղեսոս Ասորոց. և մէջաջ-
« խարհին Հայոց ձեռնթափ եմ, թէ
« կարասցես յաղթել նոցա և արկանել
« 'ի ծառայութիւն, ես 'ի թիկունս ոչ
« եկից նոցա »։ Այսպիսի անհեղեղ
խորամանկութիւն մը կը ջանայ Բիւ-
զանդ արդարացնել ըսելով թէ « 'ի
« նեղին վշտի՝ զայս ձեռքինակի բանիցն
« կնքէր մուրհակ, և տայր թագաւորին
« Պարսից, և ապա ճողդարէր 'ի նմանէ ».
Բայց դու մի հաւատար, վասն զի դա-
շանց գրօլն յոյն էր՝ Հայոց արեան ծա-
րաւի. թերեւ ինքն ալ քիչ մը երկիւղ
ունէր 'ի Պարսից։

Տիրասէքք էին Հայք, կը զարմանայ
երբեմն և ինքն Շապուհ թէ ինչպէս
առիւծաբար կը կռուին Հայք իրենց
մեռած թագաւորին արեանն վրէժ-
խնդրութեամբն համար։ Սակայն զբժ-
բաղդաբար ինչպէս ուրիշ անդամներ,
այս անգամ ալ անօրէն մը 'ի Հայոց՝
Մերուժան անունով՝ Պարսից կրօնքին
կը դիմէ և կը սկսի իւր ազգին դէմ
կռուիլ անկարգաբար. և մեծ չա-
րեաց պատճառն ինքն կ'ըլլայ այս ան-
դադար երեսնամեայ պատերազմաց։
Ինքն առաջնորդ անցած կը վազէ 'ի
Տիգրանակերտ, կ'աւրէ կ'աւրջապէ,
թագաւորաց օսկերներն կը հանէ կը
ցրուէ սրբապիղծ անկրօնութեամբ.
այս է Բիւզանդայ պատմածն. բայց տես
թէ որչափ զայն կ'այլակերպէ Քերթո-
ղահայրն Մովսէս Խորենացի. կը ձևացը-
նէ որ Շապուհ նախ նամակ մը յու-
ղարկած ըլլայ 'ի Տիգրանակերտ այս-
պիսի օճով.

« Մագդեղանց քաջ Շապուհ արքայից
« արքայ, Տիգրանակերտեայ՝ որք ոչ

« ևս էք անուանելոց 'ի մէջ Արեաց և
« Մնարեաց :

« Իս կամէի 'ի ձէնջ սկսեալ յամե-
« նայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղու-
« թեամբ և քաջօրէն ազատութեամբ
« զմուսն առնել . և եթէ դուք Տիգրա-
« նակերտեայք , որ առաջին էք , ոչ
« շահատակութեամբ ասեմ , այլ 'ի
« մտէ ուղեորութեանս ընդդէմ կացէք
« ինձ , 'ի ձէնջ ուսցին և այլք զդոյն առ-
« նել : Այլ 'ի դարձին մերում բարկու-
« թեամբ այնպէս վանեցից զձեզ , զի
« կրկին եղիլիք օրինակ խեռեալ ստա-
« հակելոցն » :

Գեղեցիկ նամակ մը կ'երևայ այդ
արտաքին տեսլեամբ զոր կը բերէ խո-
րենացին (Գ. իզ) , բայց մի հաւատար-
վասն զի ոչ է 'ի դիւանաց արքունի . և
Շապուհ և ոչ իսկ յերազեր է թերևս
այդպիսի նամակ մը գրել առ Հայս ,
այլ աւելի ճարտարութեամբ յանկար-
ծակի ուզած է ըմբռնել զՀայս : Իսկ այդ
նամակն բանաբաղութիւն մ'է զոր գոր-
ծած է մերս խորնոյ ծերունին ամենեւին
անվաւերական և շինծու գրքէ մը . ե-
րանի թէ երողոտոսէ մը կամ Տիտոս
Լիւիոսէ կամ Տակիտոսէ մը քաղած ըւ-
լար . իսկ զայդ 'ի խերչտանաց ժող-
ված է : Որովհետև խորենացին շատ
հմուտ է անվաւերական գրոց , ուզած
է այս տեղ ալ բոլորովին աննշան գրքէ
մը փոխ առնուլ . բայց ինչու արդեօք
նոյն գիրքն անձամբ թարգմաներ է
կամ յետոյ կամ յառաջ քան զիւր պատ-
մագրութիւնն , վասն զի ինքն կը սիրէ
զԱղեքսանդրի աշխարհակալութիւնն ,
և շատ տեղ կը յիշէ : Արդ Մակեդոնա-
ցին՝ Տիւրոսի մեծահաշակ քաղաքին
զիւր երթալով պատեբաղմաւ , նախ
նամակ մը կը գրէ առ Տիւրացիս .

« Թագաւոր Աղեքսանդրոս . . . և մեծ
« ինքն թագաւոր Եւրոպայ , Ասիայ և
« Լիբիայ , Ծովափուց ողբ ոչ ևս են՝
« ասէ :

« Իս սկիզբն արարեալ յԱսորոց յազ-
« գըն կոյս հանգերձ խաղաղութեամբ
« և քաջօրէն ազատութեամբ կամէի
« զմուսն առնել , եւ եթէ դուք Ծովա-
«

« ցիւքդ՝ որ քաջ առաջին էք , ոչ քաղա-
« քաւարութեամբ ասեմ , այլ իմոյ ու-
« ղեորութեանս ընդդէմ կայք ինձ , 'ի
« ձէնջ ուսցին և այլք զօրութեան որ-
« չափ կարեն Մակեդոնացիք , առ ձեզ
« կրեալ ընդվիճալ ամբարտաւանու-
« թեանդ . . . » :

Եթէ այսպիսով գոհ ըլլար մերս խո-
րենացի՝ թերևս անմեղադրելի ըլլար .
բայց նոյն օրինակութիւնն շարունակե-
լով և նոյն ոճով Տիգրանակերտի ա-
ռումն նկարագրելով՝ պատմական ճշ-
դութենէ դուրս կ'ելլէ . և կերպով մը
մեզի ստուգել կու տայ թէ ինչո՞ւ մեր
հարքն և նախնիքն իր ժամանակն չեն
ընծայած հաւատք իրեն գրքին :

Ի՞նչ է և այն զոր Ղազար փարպեցին
իր առ վաճան Մամիկոնեան թղթոյն
մէջ կը յիշէ մեր ազգին վկայութիւնն ,
զոր անշուշտ կարգացած ես , կարգաւ
յիշատակելով Հայոց աբեղայից առ
սուրբս և առ գիտունս ըրած թշնա-
մանքն կ'ըսէ . « Երանելի փիլիսոփոսն
Մովսէս , (անշուշտ մեր խորենացին
կ'իմանայ) , որ արդարև մինչդեռ էր 'ի
մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր
քաղաքակից , ոչ ապաքէն 'ի տեղովէ
'ի տեղի աբեղեանդ Հայոց հաւածական
արարին : Ո՛չ գլոշաւորիչն և զտգի-
տախալաճ գրեւանն նորա՝ առ անգի-
տաքեան փաքադիկէս կոչէին : »

Որպէս զի բոլորովին ստուգենք թէ
խորենացին այլալաժ է կերպով մը
հայկական պատմութեան այս աւանդը ,
տեսն թէ ինչպէս կը ստորագրէ նաև
բովանդակ պատերազմին զէպքը ու
նկարագիրը , օտար 'ի իւրզանդայ պար-
զութենէ . բայց ոչ ինքն հեղինակն է որ
կը խօսի , այլ իւր անվաւերական աղ-
բիւրն : Պատերազմին կերպն ու գոր-
ծինքն անգամ յունական են . կրնայ
ըլլալ որ Հայք ալ գնոյնս գործածէին ,
սակայն նկարագիրն անհաւատալի կ'ը-
նէ մեզ բոլոր պատմութիւնն :

Խորենացոյն երրորդ գրոց քսան և
ութերորդ գլուխն բովանդակ Տիգրա-
նակերտի առման և քանդման նկարա-
գիրն է , նման ամենեւին թեքէի առ-

ման՝ զոր կը ստորագրէր Սուտ կալիս-
թենէս մը, որուն յոյնն և հայերէնն ալ
ունինք չափաւոր հնութեան կերպա-
րանօք, բայց ոչ այն հնութեամբ՝ զոր կը
կարծեցնէր զրոյց անունն — Պատմու-
թիւն Աղեքսանդրի — զրոյմելով: Քննա-

դատք որչափ հաւատք ընծայեն այդ
գրոց, նոյնչափ և ոչ աւելի թերեւ Տի-
գրանակերտի նկարագրութեանն: Տես-
նենք նախ Խորենացոյն վիպասանու-
թիւնն, որուն գիմաց նա և Աղեքսան-
դրի գլխերէ առնուն:

Առումն Տիգրանակերտի:

« Իսկ Շապուհ եկեալ 'ի Տիգրանակերտ,
գարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ և ելեալ 'ի
պարիսպն աղաղակէին. Գնա 'ի մէջ, Շա-
պուհ, զի մի չարիս յերկրորդումն ընդ քեզ
առուաւ ևս քան զառաջինն անցուցանի-
ցեմք պատերազմաւ: Եւ նա պատասխա-
նեաց. Ո՛վ քաջք 'ի Հայոց, որք զանձինս
արգելեալ փակեցիք ընդ Տիգրանակերտի
պարսպովք, և արտաքս ձայն արկանէք
սպառնայեաց: Զի քաջ արանց է յարձակ
դաշտի և յազատ տեղում իրուել, և կա-
նանց գործ է՝ արգելուլ փակել զինքեանս
յերկիրդէ առ հանդերձեալ կոխան: Եւ
զայս ասացեալ դարձաւ առ զերեալ Յոյն-
սըն զինաւորս, ասէ. Եթէ ձերով մարտիւ
առից զայս քաղաք, զամենեւեան զձեզ ա-
րարից կալատս հանդերձ ընտանեօք ձե-
ռովք: Եւ պարսկական զօրուն չուր զքա-
ղաքան հրամայեաց ընթանալ, և նետիք
խոցոտել զ'ի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնու-
թեամբ յեցուցին 'ի պարիսպն զիոյնցեալ
էշան: Եւ է այս գործի մերենայից անուա-
ւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ,
և 'ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկրե-
րանովք և կոցաւոր մրձովք փորել զհի-
մունան: Եւ նոյախարխար արարեալ զայն,
որ 'ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յար-
մարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին: Եւ
հուր 'ի զրուսն և յամենայն կողմանսն վա-
ռեալ, և քարինք և նետք և տէգք յարձա-
կեալ լինէին, և խոցոտեալ մերեն յապուշ
զառնային: Եւ 'ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն,
և ձեռն պարսկական ոչ վաստակէր զքաղ-
մախողխող երկաթն արեամբ արբուցա-
նել, մինչև ապաժոյժ սպանկիոցն լցեալ 'ի
հիմունն ծաւալէր: Այլ յունականն ձեռն
'ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն
փայտակերտսն: Եւ Շապուշ գնմացեալսն 'ի
կոտորածէն դերեալ, չուէ 'ի Պարսս, և
հրեշտակս առ որ 'ի Հայս գունդք առա-
քեալ, անպայադատ զԱրտանանցն հրամայէ
առնել զտոճմ:

Առումն Թերայ:

Աղեքսանդրոս առեալ զօրսն և ճանա-
պարհաւ անցեալ գնաց 'ի Քերայիս, և
խնդրեալ 'ի նոցանէ զինուորս քաջ արս-
չորս հազար և զհարկսն: Եւ Թերայեցիքն
սխեցին զգրուսն, և ոչ հրելաւ անհամ
առաքեցին առ նա, այլ գէմ յանդիման ճա-
կատեալք զինեցան ընդդէմ Աղեքսանդրի:
Եւ եկեալ 'ի վերայ պարսպին զինուորք հինգ
հարիւր ձայնեցին առ Աղեքսանդր և ասն.
Եթէ կամ պատերազմ տուր կամ 'ի բաց
գնա 'ի քաղաքէս: Եւ Աղեքսանդրու ծիծա-
ղեալ այսպէս ասաց. Ո՛վ քաջ Թերայեցիք,
զի՞ արգելեալ փակեցիք զձեզ 'ի ներքս 'ի
պարսպովք և արտաքոյ հրաման տայք
կոռել: ... (Արդ դուք զանձինս արգելեալ
փակեցիք ընդ պարսպօք, և արտաքոյ յո-
ղական ձայն արկանէք): Բանգի քաջաց ա-
րանց է յազատ և յարձակ դաշտի կոռել,
և կանանց գործ է արգելուլ և փակել զին-
քեանս յերկիրդէ առ հանդերձեալ կոխան:

Զայս ասացեալ հրամայեաց հազար հե-
ծելոց չուր ընթանալ արտաքոյ դեպրա-
քան և նետիք խոցոտել 'ի վերայ պարս-
պացն. և այլ հազար զօրականաց հրաման
ետ կացեօք և երկսայր սայրօք և երկայնա-
հատ մրձօք և երկայնադոյն նգօք փորել
զհիմունն: Եւ զայն որ Ալմիկոնայ և 'ի Զե-
թուէ (Ղինոսէ ?) եղբարցն 'ի քնարէ յար-
մարեալ պատկանեցան քարինքն, նոյախար-
խար առնելով 'ի վայր արկանել: և կոչե-
ցեալ խոյսն մեծաւ բռնութեամբ յեցուցա-
նել առ պարսպացն քակտումն: Եւ է այս
գործի մեքենայի անուաւոր յերից զինուո-
րաց բռնի մղելով տանել, և 'ի հեռուստ
արձակեալ լինի առ պարիսպն, և զիւրաւ
յանդուգն յարձակմամբ զկարի բաց հո-
ծեալ և զյարմարեալ որմունս 'ի բաց քա-
կեալ ընկնուլ: Եւ ինքն այլ ևս հազար
պարսաւորք սպանանելով 'ի բաց բրել ըն-
կնուլ զԹերայս չուր զայր ամենայն ու-
րեք. հուր սուր և քարինք և նետք և տէգք
ձեղեալ լինէին 'ի քաղաքն: Բայց ձեռն կար-
կառ մակեդոնական ոչ վաստակէր զքաղ-
մախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել:
անօգնականք Թերայեցիքն մտօք կոյրք յԱ-
ղեքսանդրէ կորուսեալք լինէին:

դառնանք մենք տեսնել մեր Երեսնա մեայ ճակատամարտին շարունակութեանը :

Յետ Տիգրանակերտի առման և քանդմանն 'ի մեծ Ծոփս արչաւեցին Պարսիկք . անյագ սուրն ոչ միայն զկենդանիս կը լափէր , այլ և մինչև յոսկերս թագաւորացն Արշակունեաց կը սլանայր : Ասպատակ մ'էր կատարեալ , որուն հըրդեհն հասաւ մինչև 'ի բերդն Անի 'ի Դարանաղիս , ուր կար Սանատրուկ արքային գերեզմանն 'ի հնուց մնայեալ , մեծղի և անհեղեղ շինուածք : Աւերմունք և կործանմունք սկսան անընդհատ շարունակել , և վասակայ սուրն անխոնջ կը քայլէր , և շատ անգամ գիւցազնաբար քաջութեամբ կը մղէր զՊարսս , կամ մազապուր զգլխաւորն կամ զայն ևս սպաննելով : Կ'ասպատակէ Շապուհ և 'ի թաւրէշ , բայց այն տեղալ Հայն կը զօրանայ Ալանաց զօրքն . յետ պարտութեանն Շապհոյ և 'ի թաւրէշ չի դադրիր և չի յոգնիր Պարսիկ սուրն . և մի առ մի զանազանն նուիրակք բիւրաւոր զօրք , (եթէ հաւատարի համարինք Բիւզանդայ յիշած թիւերն) միշտ կը յարձակին և միշտ կը յաղթուին , կատաղութիւնն կը մեղեքնի առ Պարսիկս՝ բայց 'ի զուր . արեսեան կուրծն այս անգամ ահաւոր կ'երեցնէ հայկեան սուրը : Տես զոր կը թուէ մի առ մի մերս Բիւզանդ . այն ամեն զօրաւորներն որ անհամար զօրք կը յարձակէին 'ի Հայս , և միշտ արթուն գտան զԱրշակ և զՎասակ 'ի վանտմն : Գիտցան առ ժամանակ մի զգուշանալ և փախուստ տալ Պարսից զարանագործ հրաւէրներէն . երանի թէ զնոյնն մինչև ցլեբլ շարունակէին :

Վին Պարսիկ , Անգիկան զօրագլուխ , Հազարաւուխտ , Դամուռնոյ Վսեմական , Վահրիճ , և ասոնցմէ ետե՛հ՝ Գումանդ Շապուհ , Դեհկան Նահապետ , Սուրէն Պահլաւ , Ապական Վսեմական , Չիկ նուիրակապետ , Հրեւոյրոմ , Ալանայրդան , Բոյիկան , Վաչական , Մշկան , Մարուճան , Չինդկապետ զօրագլուխ , Սակատան անդերձապետ , Շապստան

տակառապետ , և Մոխկան , և այլք , զորս Շապուհ կը յղէ 'ի Հայս՝ նուաճելու և գերելու , և փոխադրելու 'ի Պարսս բուր Հայաստանի ճոխութիւնքն : Այսչափ կոտորածոց և պատերազմաց արդիւնքն ինչ եղան . աւերակ Հայաստանի և ամայութիւն , և ոչ ինչ աւելի . յոգնեցաւ երկիրն 'ի սրոյ , արեամբ յագեցաւ , բազուկներն լքան և սրտերն մաշեցան . սկսան մարդիկն իրարու հարցնել , ինչու և որ այսչափ պատերազմներ կը մղենք անպատճառ . շինութիւն չկայ , սնունդ պակսեցաւ , և բոլոր Հայաստան բնակից ըլլալու վրայ է անօգուտ տեղ : Եւ ասոր հետեանք , ապստամբութիւն մը ծագեցաւ 'ի բովանդակ Հայաստանի , նախարարներն զուխ քաշեցին , սկսան իրենց կենաց ապահովութեան մէկմէկ խորչեր բնտուել և թողուցին զԱրշակ միայն՝ որ պատերազմի 'ի տոյժս անձին Պարսկային գումարտակաց հետ : Միայն Վասակ կար հաւատարիմն արքային , և՛ արքունական տունն մերձ 'ի չիղանել : Երեսուն և չորս տարի անընդհատ արիւնհեղութիւնք նիհարեցուցին զարքունական տունն Հայոց , և որուն փոխարէն սարսափելի ելք մը վճարեց և յագեցաւ պարսիկ ռնութիւնն . և երբ Շապուհ իր գիմայ տեսաւ զԱրշակ չղթայած , բայց ոչ թէ պարտութեամբ կամ գերութեամբ , այլ խարդախանօք , խնդաց և ըսաւ . Ահա հիմայ առնու՛մ պիտի երեսուն տարուան պատերազմացդ վրէժը . « այս լի երեսուն ամէ՛ք զի պատերազմեցար ընդ իս » :

Փոխէ փանդռանդ ձայնը , ո՛վ հագնեւրդու , փոխէ՛ յաւելի սգաւոր ձայն և 'ի տխուր , և յուղարկաւոր գնա դու ալ ընդ Արշակայ յանդարձ երթ . խաբէական հրաւէրք մը կը շարժէ զինքն , միանգամայն և յիւրոյ զօրականէն պաղութիւնն և ստամբակութիւնն , և կը քայլափոխէ 'ի յաւիտենական ճանապարհն : Վասակ և շատ նախարարք ճանապարհակից էին Արշակայ , երբ չքով հասաւ առ զազրաթորմի մոխրապաշտն : Ուրախացաւ Շապուհ որ ալ

Արշակ իւր ձեռաց մէջն էր գերի, և Հայաստան իրեն որս. կանչեց 'ի խորհուրդ զղիւթս, զաստեղագէտս և ըզքաւեցայս, թէ ինչ փոխարէն և ինչ տուգանք հասցունեն Արշակայ: Մտածեցին անոնք և խորամանկ խորհուրդ մը խորհեցան որով զԱրշակ ինքնին իւր բերնովն որսան: Պարսիկ և հայ հողով զանազան յալակ ձեացունեն, և փորձեն թէ ինչ ձայն ածէ Արշակ իր հողոյն վրայ և ինչ 'ի Պարսիցն: Եւ իրաւցընէ յսլողեցան Պարսից կախարդաց գիւտքն: Արշակ հայ հողոյն վրայ կը սպառնայր, կը մեծաբանէր. իսկ Պարսից հողոյն վրայ ամեննին խոնարհ ելուածով միշտ 'ի զղումն կու գայր: Այս զարմանալի կախարդութեամբ փորձեց Շապուհ զԱրշակ, իմանալու համար թէ արդեօք ինչ կերպ պիտի բռնէ իրեն հետ՝ երբ զինքն Հայաստան դարձունէ. և իմացաւ որ Արշակ նոյն իսկ 'ի գերութեան պահած էր իր խրոխտ ոգին և աղագասէր բարքն: Հրամայեց որ Անյուշ կամ Անուշ, կամ Անգմիշ կամ Ընդմիշ բերդն փակեն զանիկայ, և վասակայ անոր կտրին զօրավարին մորթն հանել և դնել նոյն բերդն: . . .

Թէպէտ Արշակ հեռացաւ 'ի Հայաստանէ և յիւր ամբողջն, Պապ թագաւորն կը վարէր պիշխանութիւնն, և փոխանակ վասակայ՝ Մուշեղն քան զնա աւելի պատկազաւ Հայոց վրէժխնդրութիւնն՝ երբ ունեցան Մուշեղի նման կտրիճ մը, որ կրնար բոլոր ոխացեալ վրիժուց բարկութիւնն հանել 'ի Պարսից: Եւ որ երդուեալ էր խնդրելու Արշակայ վրէժն մինչև ցկաթիլս արեան, իեռ ողջ էր Արշակ 'ի Մուշեղութեան բերդին՝ երբ 'ի Հայաստան կը վառէր նորէն պատերազմաց բոցն. կը լսէր անշուշտ և Արշակ և սրտէն արիւն կը վազէր. . . . Ներքինն մը 'ի Հայոց՝ Դրաստամանն՝ որ կ'իշխէր Անգեղ բերդին և Բնարեղայ 'ի Ծոփս՝ շատ արդիւնք ստացեր էր և համբաւ Շապհոյ առջև, մինչև զՇապուհ 'ի մահուանէ ալ ազատեր էր անգամ մը 'ի պատերազմին Պարսից

ընդ Քուշանս: Շապուհ ուղեց փոխարէն մը տալ այս արդիւնաւոր անձին, ուստի հրամայեց որ ինչ ալ ուզէ՝ տայ իրեն անյապաղ: Ելաւ, Հալիպիեց Դրաստաման և միայն մի բան խնդրեց, բայց խնդիրք մը, որ վերջին անգամ մ'ալ տեսնէ զԱրշակ յԱնյուշ բերդին, և առանց չղթայիցն անոր ծառայէ անգամ մը միայն: Թէպէտ օրէնք չկար բանալ զբերդն և ոչ ումէր, բայց չկոցաւ Շապուհն զյանալ իրեն ազատարարին առաջանքն, և հրաման տուաւ որ բացուին Դրաստամանտին առջև բերդին դռներն, և ինչ որ ուզէ՝ թող ընէ Արշակայ և խօսի: Իսկ Դրաստամանտն այս հրամանն ընդունելով մտաւ 'ի բերդն, Արշակայ չղթաները լուծեց, հազուեցուց սպուեցուց ցնա արքունի պաճուճանքը, և գեղեցիկ բայց տխուր կոչուէր մը հրամայեց նոյն յաւերժայիշատակ բերդին մէջ. ինքն անձամբ կը բայխէր և կը մատուակէր և կ'արեցունէր զարքայն իր սիրելի տէրն երբեմն և հիմայ գերին կարանաւորեալ: Յիշեց Արշակ իր նախնի փառքն, քաղցր յիշատակք և հայրենի յուշարարք երկու կողմէն խառն խօսուեցան, և հազիւ Արշակ այս յետին բառերն արտաբերեց. «Վայ ինձ Արշակայ. այս ես և այս, և յայսմ չափու և այս անցք անցին ընդ իս » . . . Ըսաւ, և կերակրոյն դանակն քաշեց հարուածեց միանգամ 'ի սրտին և ընկաւ. տիրասէր ներքինին չսպասեց. առաւ նոյն դանակն և զինքն ալ զիակնայոց իր տիրոջն մարմնոյն քով: Այսպէս Արշակ և Դրաստամանտն վճարեցան նոյն Անյուշ բերդին մէջ. . . . Բայց իեւրեա, հագնեցուող, դիցազանց վէպ մը երեւայ այս քեզ, և ըսեա որ հայն ստեղծեր և շիներ է. կարողս յոյն հեղինակ մը՝ որ զայս բառ առ բառ կը պատմէ՝ նման ամեննին Բիւզանդայ պատմութիւն, և կ'ըսէ ալ թէ 'ի Հայոց պատմութենէն առած ըլլայ զայդ. և զայս պատմող Հայոց պատմութիւնն ունինք մենք հիմայ զԲիւզանդ. և յոյն մատենագիրն և պատմիչն է Պրոկոպիոս, Գրիստոսի վեցերորդ դարուն առաջին կիսուն ծաղ-

կեալ՝ Սա ուղեւոր Անյուշ բերդին պատ-
մութիւնն ընել, մէջ կը բերէ մեր Ար-
շակայ դէպքն այսպիսի ոճով :

« Եղև երբեմն անազդ և անբարոզ
պատերազմ Պարսից ընդ Հայս՝ ամս ե-
րեսուն և երկու, 'ի ժամանակս Բակրոյ՝
որ թագաւորէրն Պարսից, և Հայոց Ար-
շակ Արշակունի : Եւ յերկարել պատե-
րազմին՝ դէպ լինել Վատթարել երկու-
ցունց ևս կողմանց, այլ առաւել Հայոց :
Եւ անհաւատարմութեամբ մեծաւ լեալ
սոցա առ միմեանս, ոչ զը յիրկոցունց
իշխէր խօսել 'ի խաղաղութիւն : Զայնու
ժամանակաւ դէպ լինէր Պարսից՝ պա-
տերազմ հարկանել ընդ այլ խուժա-
ղութս, որ ոչ բաղականը յոյժ էին 'ի
Հայոց : Այլ ազգին Հայոց փոյթ 'ի մոտ
եղեալ յայտնի առնել զբարեմտութիւն
իւրեանց առ Պարսիկս՝ անդէն 'ի սահ-
մանս բարբարոսաց ասպատակել խոր-
հեցան, զգացուցեալ զայն Պարսից յա-
ռաջագոյն : Եւ յեղակարծումն յարձա-
կեալ 'ի նոսա՝ գրեթէ զամենայն հա-
սակ կոտորեցին : Իսկ Բակրոյ զուար-
ճացեալ յոյժ ընդ իրան, յղեալ առ Ար-
շակ յիւրոց խորհրդակցացն և հաւա-
տարիմ : Գուցեալ զբանն՝ զայրն կու-
չէր առ ինքն, իբրև չոգաւ Արշակ
մեծաւ ուրախութեամբ ընկալեալ զնա,
և իբրև զիւր եղբայր՝ հաւասար ինքեան
համարէր : Եւ յայնժամ երգմամբ զԱր-
շակ կաշկանդէր, և ինքն իսկ երգնոր,
զի Հայք և Պարսիկք յայսմ հետէ լինի-
ցին նիզակակիցք և սիրելիք միմեանց :
Ապա արձակեաց զնա 'ի հայրենիս :

Իսկ յետ ոչ բազում ժամանակաց չա-
րախօս եղեն ոմանք զարքայէն Արշա-
կայ (Արժաշտ) առ Բակուր, իբրև զի
ապստամբութիւն խորհի նա ընդդէմ
իւր : Որում ունկն մատուցեալ Բակրոյ՝
վաղվաղակի առ ինքն տայր կոյել զԱր-
շակ, պատմառեալ՝ եթէ զիրաց ինչ
հասարակ միաբան խորհեացին : Իսկ
Արշակայ ոչ ինչ զեզերեալ հասանէր
առ նա, ամեալ ընդ իւր և զայլս ըն-
սիրս 'ի Հայոց, և զՎասիկոս (Βασίλειος)
որ խորհրդակից և զօրավարն էր, զան-
ցեալ զամենեւումբ իմաստութեամբ և

արութեամբ : Իսկ Բակուրիոս (Πατρι-
στος) զերկոսեան իսկ՝ զԱրշակ և զՎա-
սիկիոս կշտամբեաց բանիւք նախատա-
նաց, զի ուղղպէս վաղվաղակի զերդ-
մամբքն անցանիցեն և յապստամբու-
թիւն մտաբերիցեն, իսկ նոքա յուրաստ
կային, և երգնուին ստէպ եթէ ոչ եր-
բեք խորհեալ իցէ նոցա զայսպիսի ինչ :
Արդ նախ զնոսա Բակուրիոս անպա-
տուեալ 'ի պահ արկ, ապա զմոզան ե-
հարց՝ եթէ զինչ առնել իցէ նոցա, Եւ
մոզուցն ասացեալ՝ եթէ չիցեն իրա-
ւունք դատապարտ առնել զայն՝ որ
ուրանան և ոչ յայտնի ամբաստանեն
զիրեանց մեղանացն : և հնարս ինչ
ածին զմտալ՝ եթէ որպէս Արշակ իւ-
րովի ընդդէմ անձին ամբաստան լինել
ստիպիցի : Զի զարրունական խորանին
զյատակն չաղախով ծածկել հրամա-
յեցին, զկէսն՝ 'ի Պարսից երկրէն, և
զմիւս կէսն Հայոց, և թագաւորն առնէր
ըստ բանիցս : Թայնժամ մոզքն զխորանն
ամենայն կախարդանօք իմն զիւթեալ,
խորհուրդ ետունարքային ընդ Արշակայ
ճմառ առնուլ անդանօր : և խնդրեալ՝ զի
խոստմանցն և դաշանցն նենդեացէ : և
թէ պարտ իցէ և ինքեանց լինել բանիցն
առաջիկայ, զի լիցին վկայք բանիցն ա-
մենայնի : Արդ միւսանդամ՝ կոչեալ
Բակրոյ զԱրշակ՝ երթեկէս առնէր ընդ
նմա 'ի խորանի անդ : էին անդ մօտ և
մոզքն : և հարցանէր զայլն՝ թէ էր
վասն զերդմամբքն արհամարհեալ ձեռն
էարկ միւսանդամ՝ զՊարսիկս և զՀայս
անհնարին չարեօք մաշել : Իսկ Արշակ,
ցորչափ բանքն լինէին 'ի տեղուն՝ ուր
հողն էր պարսկական, յուրաստ կայր,
և սաստիկ երդմամբ պնդէր 'ի ծառա-
յութեան կալ Բակրոյ հաւատարիմ :
Եւ իբրև ընդ խօսքն զայս՝ հասանէին
'ի միջոց խորանին, ուր 'ի չաղախն մտին
Հայաստանայց, անդանօր՝ ոչ զիտեմ
յուամէ զրգեալ՝ զբանն յեղակար-
ծումն 'ի յանդգնագոյնն չրջէր : և ոչ
դադարէր 'ի սպառնալոյ Պարսից : Այլ
զվրէժ խնդրել խոստանալոր զթրշնա-
մանացս այսոցիկ, որպէս վաղվաղա-
կի լինիցի տէր անձին : և զայս ասա-

ցեալ խակութեամբ, և զծեմն վճարէր, մինչև դարձ արարեալ անդրէն 'ի Պարսից երկրի 'ի շաղախն հասանէր. և անդանօր դարձեալ զնոյն ձայն ածէր ծառայ լինէր և ցաւագին իմն բանս առ Բակուր բարբառէր : Իսկ իբրև եկն դարձեալ 'ի հայ հողն, սկսաւ 'ի սպառնալիսն, և ոչ ինչ 'ի գաղտնեաց պահեաց 'ի սրտին : Յայնժամ մոգքն դատապարտ արարին զնա՝ զի ուխտիցն և երդմանցն դրժեաց : Իսկ Բակուրիոս զմորթն վասիկիոսի եհան, և տիկ դրժեալ զնա՝ ելից յարդիւ, և կախեաց զնա՝ զծառոյ իմեքէ դբարձուէ. և զԱրշակ (քանզի զարիւն արքայի չիշխէր սպանանել) 'ի բերդն Մոռացութեան արգել և փակեաց :

Ետ ժամանակաց ոմն 'ի Հայոց, 'ի հաւատարիմ արանց Արշակայ, և որ ընդ նմա չոգաւ 'ի Պարսս, զինուորեցաւ ընդ Պարսիկս ընդդէմ խուժադուժ ազգի միոյ : Եւ զի առաքինացաւ այրն յայս գործ պատերազմին առաջի Բակրոյ, և եղև պատճառք յալթութեան Պարսից, աղաչէր զնա Բակուր՝ զի խընդրեսցէ 'ի նմանէ զոր ինչ և կամեսցի, և խոստանայր ոչ ինչ զլանալ 'ի նմանէ : Իսկ նա ոչ այլ ինչ ինդրեաց, բայց օր մի միայն ծառայել Արշակայ՝ որպէս և կամիցի ինքն : Զարմացաւ զի զայն պիտի հին օրէնսն բռնադատէ լուծանել. այլ զի ամենեկին 'ի խոստմանն կայցէ, թոյլ ետ կատարել հայցուածոցն : Եւ ըստ հրամանին արքայի՝ իբրև եհաս

յԱնյուշն բերդ, ողջունէր՝ զԱրշակ, և գիրկընդխառն լեալ զմիմեամբք՝ աղիողորմ հեծեծանօք լային և ողբային զառաջիկայն բաղդ, և հաղիւ տային միմեանց զալ հրաժեշտի :

Եւ իբրև դադարեաց լալինն՝ լուաց Հայն զԱրշակ, և խնամով զարդարեաց զնա. և արկեալ զնովաւ պատմութեան արքունի՝ արկ նմա բաղմականս : Այսպէս ընդունէր Արշակ զեկեալսն առ ինքն արքունի չքով՝ որպէս սովորեալն էր յառաջագոյն : Ի խնջոյս անդ բազում բանք եղեն զկնի գինեբրբուսցն, հաճոյականք Արշակայ. անկան 'ի մէջ և այլ բազում խօսք՝ ընդ որ յոյժ բերկրեցաւ նա : Եւ յերկարել գինեբրբուսցն մինչև 'ի գիշեր, և խօսակից լինելով ընդ միմեանս բերկրէին : Իբրև այն ինչ հեռացեալ լուծան 'ի միմեանց հեշտութեամբ ողողեալ, յայնժամ պատմի առացեալ Արշակայ. ի քաղցրագոյնն աւուրց վայելեալ յորս տեսի զցանկալին քան զամենեսին այր, ոչ է այլ 'ի դէպ բառնալ զաղէտս վշտաց : Եւ զայս առացեալ՝ սրով անձին արար, զոր 'ի սեղանոյ անտի խնջոյիցն գողացեալ էր. այսպէս 'ի մարդկանէ վճարեցաւ նա : Զայսոսիկ յաղագս Արշակայ ասէ պատմութիւնն Հայոց (τὸν Ἀρμενίων συγγραφή), որ ինչ ասացաւ, և զօրէնսն՝ որ վասն Անյուշ բերդին » :

Հ. ԱՐՄԵՆ ՍՈՒՐԵՆԱՍ